

А.Ә. Солтанбекова^{1*} , Э.Ә. Өтебаева¹

¹А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

«ҚАЗАҚ ГРАММАТИКАСЫНДА» ШЫЛАУДЫҢ МАҒЫНАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІН СЕМАСИОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ОНОМОСИОЛОГИЯЛЫҚ ҰСТАНЫМ НЕГІЗІНДЕ ҚАРАСТЫРУ

Аннотация. Мақалада келешекте жарық көретін «Қазақ грамматикасында» қолданылатын тілтанымдық ұстанымдардың ерекшелігі көрсетіледі. Тұлғадан мағына, мағынадан тұлғаға қарайғы бағыттың қажет тұстары сөз болады. Морфологиялық құрылымдар мен синтаксистік құбылыстарды сөйленім деңгейімен, сөйлеушінің коммуникациялық, прагматикалық мақсатымен, антропоэзектілік бағытпен байланыстыра зерттеу қажеттігі баяндалады. Сондықтан бұл екі бағыт тұлғалық грамматика мен функционалды грамматиканы ажырататын негізгі белгі саналғанмен, олар екі басқа құбылыс емес. Олар бір нәрсенің екі жағы сияқты, бір-бірін толықтырып, қандай да бір тілдік фактілерді анықтауда бірігіп қызмет етеді. «Грамматикада жүйелі құрылым болу үшін лексикологиядағыдай тіл бірліктерін екі жақты қарастыру қажет. Шылау сөз табының ерекшелігін функционалды еспекті тұрғысынан қарастыру үшін сөйлем ішіндегі шылаулардың семантикасы жаңа қырынан сипатталады. Мақалада кейбір шылаулардың жұмсалу өрісі, сөзбен тіркескенде айқындалатын қосымша семалары анықталады. Жеке өзі тұрып толық лексикалық мағына бермейтін, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып тұратын, сонымен қатар сөзге қосымша мән үстеп тұратын шылаулар нақтылық, мезгілдік, мекендік, кезектес, дүркінділік, қайталау сынды функционалды мағыналар жасауға қатысатындығы тілдік материалдармен дәйектеледі.

Тірек сөздер: құрылымдық грамматика, функционалды грамматика, тұлғадан мағынаға қарайғы, мағынадан тұлғаға қарайғы бағыттар, ономофизиологиялық, семасиологиялық бағдар.

А.А. Солтанбекова^{1*}, Э.А. Утебаева¹

¹Институт языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан

*e-mail: madina-258@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ СЛУЖЕБНЫХ СЛОВ В «КАЗАХСКОЙ ГРАММАТИКЕ» НА ОСНОВЕ СЕМАСИОЛОГИЧЕСКОГО И ОНОМОСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается специфика языковых позиций, используемых в «Казахской грамматике», которая будет опубликована в будущем. Функциональная грамматика предполагает определяющую роль подхода «от семантики к средствам ее выражения» как основной исходной позиции, обуславливающей построение грамматики. Излагается необходимость изучения морфологических

структур и синтаксических явлений в соотношении с уровнем речи, коммуникативной, прагматической целью говорящего, антропоцентрической направленностью. Таким образом, хотя эти два направления считаются основным признаком, отличающим структурную грамматику и функциональную грамматику, они не являются разными явлениями. Они, как две стороны чего-либо, дополняют друг друга и служат сообща в определении каких-либо языковых фактов, чтобы грамматика имела систематическую структуру, необходимо двустороннее рассмотрение единиц языка, как в лексикологии. Для того, чтобы рассмотреть специфику служебных слов с точки зрения функционального аспекта, семантика служебных слов в предложении характеризуется новым аспектом. В статье определяется поле функциональности служебных слов, дополнительные семы, определяемые при словосочетании. Языковым материалом обосновывается тот факт, что отдельные слова, не имеющие полного лексического значения, выражают связь и отношения между словами и предложениями, а также придающие слову дополнительное значение, участвуют в создании функциональных значений, таких как точность, временность, определенность, чередование, краткость, повторяемость.

Ключевые слова: структурная грамматика, функциональная грамматика, от семантики к средствам ее выражения, от семантики к средствам ее выражения, от семантики к средствам формального выражения, ономонологическая, семасиологическая ориентация.

A.A. Soltanbekova¹, E.A. Utebayeva¹

¹ A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

*e-mail: madina-258@mail.ru

FEATURES OF THE USE OF SERVICE WORDS IN THE «KAZAKH GRAMMAR» BASED ON SEMASIOLOGICAL AND ONOMOSIOLOGICAL APPROACHES.

Abstract. This article will show the specifics of the language positions used in the “Kazakh grammar”, which will be published in the future. Functional grammar assumes the defining role of the approach “from semantics to the means of its expression” as the main starting position that determines the construction of grammar. The necessity of studying morphological structures and syntactic phenomena in relation to the level of speech, communicative, pragmatic purpose of the speaker, anthropocentric orientation is stated. Thus, although these two directions are considered to be the main feature distinguishing structural grammar and functional grammar, they are not the other two phenomena. They, as two sides of something, complement each other and serve together in determining any linguistic facts. “In order for grammar to have a systematic structure, a two-way consideration of language units is necessary, as in lexicology. In order to consider the specifics of service words from the point of view of the functional aspect, the semantics of service words in a sentence is characterized by a new aspect. The article defines the field of functionality of service words, additional semes defined in the phrase. The linguistic material substantiates the fact that individual words that do not have a full lexical meaning express the connection and relationships between words and sentences, as well as giving the word additional meaning, participate in the creation of functional meanings, such as accuracy, temporality, certainty, alternation, brevity, repeatability.

Keywords: structural grammar, functional grammar, from semantics to the means of its expression, from semantics to the means of its expression, from semantics to the means of formal expression, onomosiological, semasiological orientation.

Кіріспе

Грамматика – формалар мен мағынаның бірлігінен құрылған грамматикалық категорияларды зерттейтін ғылым. Қазақ тілі грамматикасының тарихына көз жүгіртер болсақ, зерттеушілердің белгілі бір грамматикалық нысанның тұлғалық қыры мен білдіретін мағынасының алмакезек қолданысын қатар зерттеп келе жатқандығын байқаймыз. Яғни грамматикалық категорияны білдіретін форма мен мағынаның қатар жүретіндігі. Тек бір жалаң грамматикалық тұлғалардың парадигмасын біліп қана қоймай, сол тұлғаны сипаттайтын басқа да тілдік бірліктердің қатарын ағастыра зерттеу қажет.

Грамматика мәселесіне ерекше назар аудару кей сәттерде тілдік таңбаның ішкі жағына, формальды «қабықшадан» алшақтаған мағыналарға деген қызығушылықтың басымдығында жатыр.

Қазіргі таңда көш ілгері дамып келе жатқан елімізде тіл білімі саласына да үлкен мән беріліп, жаңа бетбұрысқа бағыт алды. Тілтанымның өзегі саналатын грамматиканы жаңа қырынан тану әрі осы қырын танытатын тілдік бірліктердің семантикалық жақтан қолданыс аясы шеңберін анықтау жолдары тіл білімінде әбден сараланып қалыптасып келеді деп айтуға болады. Дегенмен тіліміздің құндылығын жоғалтпай, өміршен қасиетін жоғары бағалайтын, бір деңгеймен қатып қалмай, тілдің барлық деңгейін мазмұннан формаға дейінгі бағытта қарастыратын функционалды грамматика саласына бет бұрамыз. Құрылымдық грамматика тіл бірліктеріне деңгейлеп бөліп, тұлғадан мағынаға қарайғы бағытта қарастырса, функционалды грамматика өзіне қажетті тіл бірліктерін барлық деңгейден ала алады, функционалды-семантикалық тұрғыдан, мағынадан тұлғаға қарай зерттейді.

Қазақ тіл білімінде дәстүрлі грамматика мәселелері бірнеше жыл қарқынды зерттеліп, дамыды, нәтижелі болды, белгілі бір категориялардың грамматикалық тұлғалары айқындалды, ғылыми айналымға түсті. Дегенмен дәстүрлі грамматика бағытындағы зерттеулер тілдің табиғатын түбегейлі ашып бере алмайды. Сондықтан тілді тануда жаңа бағыттар, жаңа ғылыми бағдар керек екендігі байқалды. Морфологиялық құрылымдар мен синтаксистік құбылыстарды сөйленім деңгейімен, сөйлеушінің коммуникациялық, прагматикалық мақсатымен, антропоэлектілік бағытпен байланыстыра зерттеу қажет.

Қазақ тіл білімінде грамматиканы тек морфология мен синтаксис деңгейінде ғана қарастырумен шектелмей, тілдің басқа деңгейлерін қабаттастыра тілдің басқа салаларын да қамтитын, кең ауқымды функционалды семантика тұрғысынан зерттей бастағандығын білеміз.

«Тұлғадан мағынаға қарайғы» зерттеу бағыты негізінен семасиологиялық бағдарға сүйенетін дәстүрлі грамматиканың зерттеу бағыты. Семасиологиялық деп аталатын бағдардың өзі осы «тұлғадан мағынаға қарайғы» зерттеу бағытымен байланысты. Бұл бағыт дәстүрлі грамматикадағы тіл бірліктерін сала-салаға бөліп қарастыратын деңгейлік зерттеулерге тән.

Материал және әдістер

Қазақ грамматикасында морфологиялық, синтаксистік категорияларды құрылымдық әрі функционалдық тұрғыдан қарастыруда Е.Жанпейісовтің, А.Ысқақовтың, Қ.Есеновтің, А.Жаңабекованың, А.Жолшаеваның ғылыми зерттеу еңбектері басшы-

лыққа алынды. Сонымен қатар 1957, 1964, 2002 жылы жарық көрген «Қазақ грамматикаларындағы» грамматикалық категориялардың зерттелу ерекшеліктері тұрғысынан классикалық тілтанымдық ұстанымдар негізге алынды (Қазақ грамматикасы, 1957: 1967: 2002). Функционалды грамматика мәселесі орыс тіл білімінде ертерек зерттелгені белгілі. Сондықтан шетелдік (Бондарко А.В., Золотова Г.А., Кошмидер Э.) және отандық ғалымдардың еңбектері пайдаланылды.

Зерттеу барысында сипаттау, салыстырмалы, құрылымдық, функционалды талдау әдістері қолданылды. Грамматикада құрылымынан қарай мынадай екі бағыт қалыптасқандығы: бірінші бағыт: формадан мағынаға қарайғы (Ф → М); екінші бағыт: мағынадан формаға қарайғы (М → Ф) сөз болды. Болашақта жарық көретін академиялық грамматикада ономонологиялық-функционалды ұстаным негізге алынатындығы талдау жұмыстары негізінде сараланады. Зерттеу материалы ретінде «Қазіргі қазақ әдеби тілінің онбестомдық сөздігі» және түрлі жылдары жарық көрген «Қазақ тілінің грамматикалары», 2010, 2011 жылы жарық көрген «Қазақ тілінің функционалды грамматикасы» мақалада пайдаланылды. Бұл еңбектерден мақалаға арқау болатын тілдік материал жинақталды, ғылыми зерттеулерге сипаттама, талдау жасалынды.

Әдебиетке шолу

Тұлғадан мағынаға қарайғы немесе мағынадан тұлғаға қарайғы зерттеу тіл жүйесін, оның бірліктері мен категорияларын семасиологиялық және ономонологиялық бағдарлар бойынша зерттеумен байланысты. Семасиологиялық бағдар тілді таңбалар жүйесі тұрғысынан алып, тілдік бірліктердің мағыналық, семантикалық сипаттарын қарастырса, ономонологиялық бағдар, керісінше, мазмұнның тілдегі көрінісін қарастырады. (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2010: 7).

А.Жаңабекова еңбегінде аты аталған екі бағыттың екеуі де грамматика үшін өте маңызды екендігін айтады. Екі бағытта қатар жүру керектігін, онсыз жүйелік принцип сақталмайтындығын анықтап береді: «Аталған екі бағыт та тіл үшін өз тұрғысынан маңызды. «Формадан мағынаға» қарайғы бағыт кез келген грамматика үшін қажет саналып, тілді жүйелік тұрғыдан тануға ықпал етеді. Тілдегі жүйелеу принципі негізінен дәстүрлі грамматикадағы негізгі ұстаным, ол аталған формадан мағынаға қарайғы зерттеу бағытына сүйенеді» (Қазақ тілінің функционалды грамматикасы, 2010: 8) Тіл білімінде жүйелілік принципі сақталмаса оқырман, жазарман болсын грамматикалық тұлғаларды қате қолданады. Форманы меңгермеген оқушы грамматикалық мағынаны да ажырата алмай жатады. «Тілдің грамматикалық құрылысы жүйеге құрылады. Ал олардың тұтастығы сол жүйелерге тән белгілі заңдылықтарға негізделеді. Жүйелік принципіне сәйкес дәстүрлі грамматикада сөздер, ең алдымен, атауыш сөздер мен көмекші сөздерге бөлініп, әрі қарай бұл үлкен екі жүйе өз ішінде осы жүйелердің құрамына енетін жалпы грамматикалық мағыналарына сәйкес (заттық, кимыл, сын мағынасын білдірулеріне қарай) сөз таптарына ажыратылады».

Қазіргі тіл білімінде күрмеуі көп тілдік мәселелер өте көп. Қарапайым тыныс белгілер қатарын дұрыс меңгермеу, пунктуация мәселелерін толық білмеу, осыдан барып синтаксис құрылысын тани алмай, сөйлем, мәтін деңгейлерін ұғына алмай жатқандығымыз тұлғадан мағынаға қарайғы бағыттағы мәселелер функционалды зерттеулерде, мағынадан тұлғаға қарайғы бағытта зерттелгенде нақты шешімін табары сөзсіз. Сондықтан бұл екі бағыт тұлғалық грамматика мен функционалды грамматиканы ажырататын негізгі белгі саналғанмен, олар екі басқа құбылыс емес. Олар бір нәрсенің екі жағы сияқты, бір-бірін толықтырып, қандай да бір тілдік фактілерді

анықтауда бірігіп қызмет етеді. «Грамматикада жүйелі құрылым болу үшін лексикологиядағыдай тіл бірліктерін екі жақты қарастыру қажет. Яғни грамматикада да тіл бірліктерін не сыртқы не ішкі құрылымынан бастап қарастыру керек. Бірінші бағыт бойынша (Ф → З) біз алдымен форманы аламыз да, содан кейін сол форманың мағыналары мен функциясын анықтаймыз; екінші жағдайда (З → Ф), бұған керісінше, мағына мен функцияны бірінші кезекке қойып, сол мағыналардың тілде қандай формалар арқылы беріледі деген мәселе бойынша зерттейміз. Бұл екі жағдайда да грамматикалық фактілер бірдей, айырмасы – зерттеу бағыттарында, қай аспектіден қарастырылуында» (Бондарко, 1999: 12-14)

Функционалды грамматиканы семантикалық негізде, тұлғалық жағын ескермей елестету мүмкін емес. Ол әрқашан мағына мен тұлға сәйкестігінде қаралады. Бұл грамматика үшін мағына қандай маңызды болса, оның тұлғалық жағы да соншалықты маңызды, алайда тұлғадан мағынаға қарайғы зерттеу бағыты функционалды грамматикадағы негізгі принциптік бағыт емес, ол сол мағыналық категорияларды зерттеу барысында мағыналық варианттарды ажырату кезінде қолданылып отырады. Біз бұл мағынадан формаға қарайғы бағытты қазір тіл білімінде жаңалық қып ашып отырғанымен, сонау А.Байтұрсынұлы еңбектерінен бастау алады (Байтұрсынұлы, 2009) Мысалы, А.Байтұрсынұлының 1915 жылы жарық көрген «Тіл – құрал» еңбегінің екінші бөлімінде етістіктің категорияларына (етіс, рай, көсемше, есімше) қатыс-ты ойлары, етіс пен көсемшеге берген анықтамалары мен олардың түрлеріне қатысты жіктемелерінен біріншіден, функционалды грамматика ұстанымдарының нышандары байқалса, екіншіден тілдік бірліктердің (етістік түрлеріне қатысты) мағынасына негізделген тұжырымдарының қимылдың өту сипатына тікелей қатысы бар (Жолшаева, 2005: 38-47.). Бұрынғы зерттеушілер аты аталған саланың атын атап, затын түстеп, термин енгізбесе де, тілдің көрінісі мағынада екендігін жақсы көрсеткен. А.Байтұрсынұлы өзінің зерттеулерінде имплицитті түрде (ара-тұралап болса да) функционалды грамматиканың мәселелерін де қозғайды: кейбір грамматикалық категорияларды семантикадан формаға қарайғы бағытта қарастырады. Мысалы етіс категориясы жайлы құрылымдық грамматикада әдетте оның өзгелік етіс, ортақ етіс, өздік етіс, ырықсыз етіс деген төрт түрі сөз болса, «Тіл – құралда» бұл сан едәуір көп. «Етістікте он түрлі етіс бар: 1) сабақты етіс, 2) салт етіс, 3) ортақ етіс, 4) өздік етіс, 5) өзгелік етіс, 6) беделді етіс, 7) ырықсыз етіс, 8) шығыс етіс, 9) дүркінді етіс, 10) өсіңкі етіс» (Байтұрсынұлы, 2009: 87).

Қ.Есеновтің бағыныңқы сөйлемдерді топтастырғанда ең бірінші сөйлемдердің мазмұнын шығарып алып, оны білдіретін тілдік бірліктер қатарын көрсетіп отырған. Қ.Есенов сөйлемдерді ең әуелі тұлғасына емес, мағынасына қарай, содан кейін жасалу жолдарын басшылыққа алу керектігін айтқан (Есенов, 1982: 28). Е.Жанпейісовтің функционалды грамматиканың бастау ұғымдары Байтұрсынұлынан басталатындығы жөнінде жазған мақаласы бар. Осы саланың бастау ұғымдарына арнап профессор Ербол Жанпейісов «Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары» атты мақаласының өзі бір диссертациялық жұмысқа арқау болар бірегей еңбек деп айтып кетуге болды (Жанпейісов, 2003, 42). Тың саланың теориялық ұстанымдары мен ғылыми негізін қалап жатқан тұста, жаңа бағыттағы тың саланың теориялық ұғымдарын түсіну қиын болып жатқанда Ербол ағайдың осы еңбегі үлкен көмек болды. А.Ысқақов «Қазіргі қазақ тілі» оқулығында күшейткіш демеуліктердің риза болу, шаттану, ренжу, күйіну, мақұлдау, қолдау сияқты мәндерін көрсетеді (Ысқақов, 1991: 225). Аталған мағыналардың бәрі модалдылық мағынаға жатады, себебі демеуліктің әрқайсысы сөйлеушінің белгілі бір көзқарасын білдіреді. Бұлардан басқа демеуліктердің нақтылық, шектік, болжалдық

мағыналары да жеке көзқарастың мәнге ие. Сөйлемдердегі нақтылық, шектік мән бірінші, екінші мысалдарда байқалса соңғы сөйлемде сөйлеушінің болжалдық ойы көрінеді (Шақаман, 2001: 18).

Нәтижелер және талқылау

Жалпы алғанда, формадан мағынаға қарайғы зерттеу бағыты тұлғалық грамматикаға да, функционалды грамматикаға да ортақ бағыт. Бұл бағыт аталған бағыттардың ғана емес, барлық грамматика үшін қажетті базалық дінгек саналады.

Келешекте жарық көретін жетілдірілген «Қазақ грамматикасы» сипаттамалы, нормативтік әрі ономонологиялық функционалды грамматика ұстаным негізінде жазылады. Функционалды грамматика аспектілерін арагидік кіргізіп, негізгі ұстанымдарын басшылыққа ала отырып жазылса жүйелі еңбек болатыны сөзсіз. «Қазақ грамматикасы» тек тіл танушы мамандарға ғана емес, сонымен қоса жалпы қазақ тіліді оқырманға немесе мектеп мұғалімдері, ЖОО ұстаздарына, докторанттар, магистранттар мен студенттер қауымына, жалпы көпшілік қауымға да арналатын болады.

Қазақ грамматикасында шылаулардың берілуі ерекше болмақ. Мағынадан формаға қарайғы бағыттың белгілері көрініс табатын болады. Жалғаулық шылау мен демеулік шылаудың анықтамасын құрылымдық грамматика тұрғысынан және функционлады аспектіде қарастыратын боламыз. Шылаулардың семантикасы жаңа кырынан сипатталады.

Қазіргі таңда өзі жеке тұрып ешқандай мағына бермейтін шылаудың өзін сөйлемде өзімен бірге тіркескен сөздермен бірге түрлі функционалдық мәнге ие болып жатады. Бұл жерде профессор Жантас Жақыповтың зерттеулерінен көруге болады (Жақыпов, 1998: 47). Ғалым бұл еңбегінде шылаулардың синтаксистік қызметін оның ішінде сөйлем синсемантика жасау қызметін қарастырады. Яғни сөйлем ішінде тұрып беріп тұрған негізгі мағынасына қоса соған ұқсас тағы бір мағына үстесе, сонымен ұштасса, ықпалдасса бір-бірімен тәуелді сипатқа ие болады деген сөз. Мысалы, демеуліктер осы уақытқа дейінгі еңбектерде өздері тіркескен сөзге қосымша мән үстейдіндігі сөз болған, ал функционалды тұрғадан демеуліктер өзі қатысқан сөйлемде, оқиғада жауап беруді қажет етіп тұрады, бұл жерде шектік, тежеу мағынасында қимылдың толық аяқталғандығын білдіретін семаларды шығарып алуға болады. Ал күмән, күдік мәнді демеуліктер оқиғаның аяқталмай, оған себеп ақиқатты, шындықты іздеу мақсатын қажетсінеді.

Жеке өзі тұрып толық лексикалық мағынасы бермейтін, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстырып тұратын, сонымен қатар сөзге қосымша мән үстеп тұратын шылаулар нақтылық, мезгілдік, мекендік, кезектес, дүркінділік, қайталау сынды функционалды мағыналар жасауға қатысады. Таратып айтсақ, сайын септеулігі дағдыға айналған қимылдың белгілі бір нақты уақытта, белгілі бір кеңістікте жүйелі қайталану мағынасын басқа да тілдік бірліктер арқылы үстеп тұр. Мысалы: *Үйінің жанынан кішкене дүкеніше ашып беріп, күн сайын он теңге ақша беріп, саудаға отырғызды* (Мың бір түн.). *Мұнан былай да бұл күнгі күнді жыл сайын осындай қуанышпен қарсы алып, ойнап-күліп өткізу үшін қазақ елі ерінбей еңбек сіңіріп, мезгілін өткізбей егін егіп, пішен шауып, күнілгері қамыңды же* (М.Дулатов, Шығ.). *Қимылдың үдемелеп тез арада өтіп жатқан сипатын білдіреді. Қар боратқан долы жел әр минут сайын дүлейленген үстіне дүлейлеп барады* (І.Есенберлин, Көлеңке).

Тілімізде ыңғайлас мәнді жалғаулық пен күшейткіш демеулігінің сөзге қосымша мән беріп мағыналық жағынан ара жігін ажыратып алған жөн.

Жалғаулық шылау – өз атында тұрғандай сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді бай-

ланыстырушы (яғни бірыңғай мүшелерді, салалас сөйлемдерді) сөз. Жалғаулықтың басқа шылауларға қарағанда басты ерекшелігі сөзге тіркеспейді, сөз бен сөзді, бірыңғай мүшелердің байланыстырады, грамматикалық түрленімге түспейді. Құт әкелуші. Қодар емес, құтпаным болсын, қайтпаспын да, тынбаспын да, – деді (М.Әуезов). «Қатпаспын да», «тынбаспын да» қимылды білдіретін бірыңғай баяндауыштардың қайталауын, мезгілдес салаластың берілуі тәсілдерінің бірі. Бір мезетте жасалған іс-әрекеттердің ретін байқаймыз.

Ал, демеуліктер сөздерді, сөйлемдерді байланыстырмайды, өзі тіркескен сөзге қосымша мағына үстейді: күшейтеді, тежейді, таңырқау, келемеждеу, сұрау мағынасын қосады. *Жәрдемші, сүйеніш. Иә, осының бәрінде де сенің сүйенер қалдаушың шыдамдылық қана* (Б.Шаханов). *Желке тұсынан есіктің темір ілгесі сырт-сырт ете қалды, жасайшылықта сыртқы есік нағыз бажылдауық көкбеттің өзі еді, алты күн жауын оның да жынын басыпты; жүз көрпенің астында қалағандай үні құмығып естілді* (Ә.Тарази). «Бәрінде де» есімдікке жатыс септігінің жалғауы жалғанып оған «де» күшейткіш шылауы тіркесіп марқаюдың, мықты болудың жолын көрсететін сөзге үстеме мағына беріп тұр. Екінші сөйлемдегі «оның да» есімдікпен тіркесіп тұрған «да» демеулігі алты күн жауған жаңбырдың күштілігін, табиғаттың құбылысын жансыз затқа теңеп «жынын басыпты» деген тіркестегі ойды жандандырып тұрғандай күй кештіреді.

Біресе, бірде талғаулықты іліктес жүзеге асатын іс-әрекеттің кезектесе отырып, қайталану сипатын білдіреді. Мысалы: *Біресе қарақат теріп, біресе тығылмақ ойнап, топ-тобымызбен ертелі-кеш иуласатынбыз да жүретінбіз* (А.Шамкенов, Толқын.). *Зыр жүгірген тоқыма станоктарының арасында жап-жас қыздар, біресе үзіліп кеткен жіпті жалғап, біресе арқауды ауыстырып тыным таппайды* (К.Смаилов, Мамандық.). *Нұрлан біресе көзімен оқ атып, біресе кірпідей жиырылып, сұстанып ұнатпағанын Нұрқатқа жеткізгісі келеді* (З.Шашкин, Сенім). *Бірде еңіретіп, бірде есіркетіп, бірде сергітіп, тебіреніп, өзіңізді гажайып дүниенің көшіне кездестіреті хақ* (Алғысқа бөленгендер). *Қолтықтасып алғандары бірде шалқалақтап, бірде еттелектен, теңселе жүлқысып, талтіректен келеді* (А.Сатаев, Дала.).

Кейде шылауы арқылы қимылдың араға уақыт салып жүйесіз қайталанатындығын басқа да тілдік бірліктер арқылы көреміз. Мысалы: Рас, Қадырдың кейде қызыл сөзге жел беріп, кейде тіпті жайдақтап кететіні бар («Қаз. әдеб.»). Кейде қасын керіп, сызыла қалады: кейде назданғандай көзін қысыңқырап, қылымсиды, кейде сені сүйем дегендей құлықтанып, терең қарайды: кейде көзін жалт еткізіп, жайдарылана қалады (Ж.Аймауытов, Шығ.).

Тағы шылауы арқылы жасалып, жүзеге асып кеткен іс-әрекеттің қайталануын білдіретін семантиканы көреміз. Мысалы: Шырынкүл пештің алдында отырып, сөніп бара жатқан оттың шоғын шыпшамен көсеп, тағы бір жайнатып қойды (Б.Майлин, Шығ.). Майор Жүсіпов әлден соң темекісін орталап тартып болған кезде әңгімесін тағы жалғастырды (К.Тоқаев, Тасқын).

Тілімізде таксистік қатынастар деген ұғым бар. Бір немесе бірнеше процесс, сондай-ақ бірінен кейін бірі болатын немесе бірінен соң бірі жүйелі қайталанатын процестер де белгілі уақыт ішінде өтеді. Екі немесе бірнеше іс-әрекет арасындағы мезгілдістік (шақтық) қатынастар таксис категориясын құрайды. Таксис негізгі мен көмекші іс-әрекеттердің үздіксіз және бір мезгілде өтіп жатқандығын анықтайды. Осындай мезгілдік мағынаны шылаулар арқылы тануға болады. Жалғаулық пен демеулік шылаулар таксистік семантиканы білдіруде негізгі рөл атқарады деп айтуға да болар. Шылаулар әрине алдындағы сөзбен тіркесе отырып бір мезгілдік қатынасты

бiлдiредi. Мысалы: *Смайыл қағазын үш дана етiп жазды да, өкiлдерге қол қойдырды* (Т.Дәуренбеков. Бiз әлi кездес.). Бiрiншi сөйлем нақтылық локалдылыққа құрылған. Ис-әрекеттiң жасаушысы, нақты қимылы, объектiсi анық әрi қимылдың жүзеге асуына түрткi болып тұрған қағаздың саны да анық көрсетiлген. Бiр ис-әрекеттен кейiн екiншi қимыл көп ұзамай жүзеге асқан. Бiр мезгiлде өтiп жатқан мағынаны көреміз. Мезгiлдiк мағынаға да жалғаулық шылауы да қзiндiк қызмет атқарып тұр. Егер түсiрiп айтатын болсақ сөйлемнiң жүйесi бұзылады. Да шылауының орнына одан кейiн деген есiмдiк+шылаудың тiркесiн қолданса да болар едi. Сөйлемнiң құрылымын осылай өзгертсек қимылдың бiр уақытта емес кейiн араға уақыт салып өткендiгiн байқаймыз. Да жалғаулығы екi ис-әрекеттiң бiр мезгiлде өткендiгiне себепшi болып тұр. *Ағай жаныма келдi де, дәптерiмдi жайлап ашып, iшiндегi қағазды алды, бүктеуiн жазып көрместен қалтасына салып қойды* (Б.Бодаубаев, Желсiз түн.). Бұл сөйлемде төрт әрекет бiрiнен кейiн бiрi араға уақыт салып жүзеге асып жатыр. Бiрақ арасындағы мезгiл көпке созылмайды. Де шылауы да таксистiк мағынаны беруде мезгiлдiк қызметтiң жүзеге асуына түрткi болып тұр. Егер де шылауын қолданбасақ сөйлемнiң құрылымы өзгермейдi, бiрақ логикалық байланыс үзiледi. Ағай бiрiншi жанына келiп алды, содан кейiн барып дәптерiн ашты. Ағай логикалық субъектiнiң қасына бiрден бара салып дәптерiн ашқан жоқ, келiп барып дәптерiн ашты. Қимыл-әрекет жасалды, соның жасалуымен тiкелей байланысты iле-шала келесi қимыл-әрекеттер жасалды.

Қорытынды

А.Байтұрсынұлы негiзiн қалаған қазақ тiлi грамматикасы ғалымның «Тiл – құрал» еңбегiнен бастау алып, бұл еңбектiң заңды жалғасы ретiнде 1954, 1967 жылдары, одан берiде, қазақ грамматикасын жаңа ғылыми деңгейге көтерген «Қазақ грамматикасы» (2002 ж.) жарық көрдi. Бұл еңбектер қазақ грамматикасының академиялық дәрежеде жазылған нұсқалары болды. Ал грамматиканың жеке салалары бойынша М.Балақаев, Т.Қордабаевтың «Қазiргi қазақ тiлi. Синтаксис» (1969), А.Ысқақовтың «Қазiргi қазақ тiлi. Морфология» (1974) оқулықтары жарық көрдi. Бұл еңбектердiң барлығына бiрдей ортақ ұстаным – тiл құрылысындағы фонетика, лексика, грамматика салалары жеке-жеке алынып, деңгейлiк тұрғыдан қарастырылды. Яғни әрбiр деңгейге тиесiлi тiл бiрлiктерi белгiлi бiр жүйе бойынша «тұлғадан мағынаға» қарайғы бағытта зерттелiп, тiлдi зерттеудiң семасиологиялық бағдарын ұстанды. «Олар фонологияны, морфологияны, лексикологияны, сөзжасамды, фразеологияны, синтаксистi т.с.с. тiлдiк деңгейлердi жеке тiлдiк формалардан шығып, олардың парадигмалық, синтагмалық деңгейлерi мен категорияларының функциялық аспектiлерiн ашуға бағытталады. Келешекте жарық көретiн «Қазақ грамматикасы» тiлдi зерттеудiң ономоносиологиялық бағдары қоса ұстанады. Тiлдегi категорияларды антропоэектiлiк тұрғысынан, мағынадан формаға қарайғы бағытта тiлдiң барлық деңгейiмен астаса қарастырады.

Әдебиеттер

Қазақ грамматикасы. I том. – Алматы, 1967.

Қазiргi қазақ тiлi (лексика, фонетика, грамматика). – Алматы, 1954. – 328-341 бет.

Қазақ грамматикасы. – Алматы, 2002.

Қазақ тiлiнiң функционалды грамматикасы. – Алматы, 2010 – 501 бет.

Бондарко А.В. Основы функциональной грамматики: языковая интерпретация и идеи времени. – С.-Петербург. Гос. Ун-т. СПб. : Изд-во С. –Петербург. Ун-та, 1999. 257 с. Библиогр. : С. 233-254.

- Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Алматы, «Сардар» баспасы, 2009. – 348 бет.
- Жолшаева М. Қазақ тіліндегі қайталану қимылының мазмұндық типтері // ҚР БҒМ ҰҒА Хабарлары. Тіл, әдебиет сериясы. – Алматы, 2005. – № 5-6. 153-154.
- Есенов Қ. Сабақтас құрмалас сөйлемнің құрылысы. – Алматы, 1982. – 141 бет.
- Жанпейісов Е. Қызметтік грамматиканың бастау ұғымдары // ҚР ҰҒА Хабарлары. 2003, № 1. – 41-50-бб.
- Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1991. – 384 бет.
- Шақаман Ы. Демеулік шылаулардың функционалды сипаты. – Павлодар, С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2001. – 92 б.
- Жақыпов Ж. Сөйлеу синтаксисінің сипаттары. – Қарағанды, 1998.

References

- Qazaq grammatikasy. (1967) I tom. – Almaty, 1967. – 320 b. [Kazakh grammar. Volume I. – Almaty, 1967. – 320 p.] (in Kazakh)
- Qazirgi qazaq tili (leksika, fonetika, grammatika). (1954) – Almaty, 1954. – 328-341 bet. [Modern Kazakh language (vocabulary, phonetics, grammar). – Almaty, 1954. pp. 328-341.] (in Kazakh)
- Qazaq grammatikasy. (2002) – Almaty, 2002. – 450 b. [Kazakh grammar. – Almaty, 2002. 450 p.] (in Kazakh)
- Qazaq tilinin funkcionaldy grammatikasy. (2010) – Almaty, 2010 – 501 bet. [Functional grammar of the Kazakh language. – Almaty, 2010-501 p.] (in Kazakh)
- Bondarko A.V. (1999) Osnovy funkcional'noj grammatiki: jazykovaja intepretacija i idei vremeni. – S.-Peterb. Gos. Un-t. SPb. : Izd-vo S. –Peterb. Un-ta, 1999. 257 s. Bibliogr. : S. 233-254. [Bondarko A.V. Fundamentals of functional grammar : language integration and ideas of time. – S.-peterb.: Izd-Vo S.-peterb. In UN, 1999. 257 P. Bibliogr.: Pp. 233-254.] (in Russian)
- Bajtursynuly A. (2009) Til-qural. – Almaty, «Sardar» baspasy, 2009. – 348 b. [Baitursynuly A. Language is a tool. – Almaty, Sardar publishing house, 2009. –348 p.] (in Kazakh)
- Zholshaeva M. (2005) Qazaq tilindegi qajtalanu qimylynyn mazmundyq tipteri // KR BGM UFA Habarlary. Til, әdebiет serijasy. – Almaty, 2005. – № 5-6. 153-154. [Zholshaeva M. Content types of repetition movements in the Kazakh language // Proceedings of the NAS of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan. Language, Literature series. – Almaty, 2005. – № 5-6. 153-154. – P.38-47.] (in Kazakh)
- Esenov K. (1982) Sabaktas kurmalas sojlemniң kurylysy. – Almaty, 1982. – 141 b. [Yessenov K. Construction of an adjacent compound sentence. – Almaty, 1982. – 141 p.] (in Kazakh)
- Zhanpejisov E. (2003) Kuzmettik grammatikanyn bastau ugymdary // KR UGA Habarlary. 2003, № 1. – 41-50-bb. [Zhanpeisov E. Basic concepts of Service grammar // Proceedings of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. 2003, No. 1. – 41-50-PP.] (in Kazakh)
- Yskakov A. (1991) Qazirgi qazaq tili. Morfologija. – Almaty, 1991. – 384 b. [Iskakov A. Modern Kazakh language. Morphology. – Almaty, 1991. –384 p.] (in Kazakh)
- Shakaman Y. (2001) Demeulik shylaulardyn funkcionaldy sipaty. – Pavlodar, S.Torajgyrov atyndagy PMU, 2001. – 92 b. [Shakaman S. Functional characteristics of sponsorship packages. – Pavlodar, S. Torajgyrov PSU, 2001. – 92 P.] (in Kazakh)
- Zhakypov Zh. (1998) Sojleu sintaksisinin sipattary. – Karagandy, 1998. – 180 b. [Zhakupov Zh. Properties of speech syntax. – Karaganda, 1998. – 180 p.] (in Kazakh)